

BİR KELAM ÜÇ YORUM: EBÛ HANİFE'NİN YARATICININ BİLİNMESİNE DAİR SÖZÜNE FARKLI YAKLAŞIMLAR

Dr. Öğr. Üyesi Ömer SADIKER¹

ÖZET

Yaratıcının bilinmesine yönelik sorumlulukta insan faktörüne vurgu yapan Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) "Göklerin, yerin ve kendisinin yaratılmasını müşahede eden birinin, yaratıcısını bilmeme hususunda hiçbir mazereti yoktur" sözü, İslam düşünce geleneğinde üzerinde durulan önemli söylemlerden biri olmuştur. Söz, kelam ve fıkıh usulü literatüründe muhtevaya sadık kalmakla beraber farklı versiyonları ile aktarılmıştır. Bu çalışmada anılan sözün teolojideki yeri, hangi konuda gündeme geldiği, tartışmalarda nasıl bir etkiye sahip olduğu üç farklı kelam okulu (Mu'tezile, Semerkand Hanefileri/Mâtürîdîler, Buhara Hanefileri) özelinde mukayese metoduyla ele alınmıştır. Buradan hareketle İslam düşüncesinde etkili bir şahsiyete ait sözün bağlam, muhatap ve yönelimlere göre farklı değerlendirmelere ve neticesinde farklı çıkarımlara nasıl konu edildiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Bazıları, sözde herhangi bir te'vile başvurmadan metnin mevcut mefhumunu delil olarak kendi yaklaşımını güçlendirmiş ve sözü muhaliflerin görüşlerini reddetme aracı olarak kullanmışlardır. Bazıları ise metne kelimeler ilave etmek suretiyle tevil yoluna başvurmuş, sözün maksadının metnin muhtevasının ötesinde olduğuna temas etmiş ve yaklaşımlarının Ebû Hanîfe'nin söylemine aykırı olmadığını vurgulamıştır. Kelam ilmi ile ilgili bu çalışmada "konu üzerine derinleşme" yöntemi kullanılmış, bu yöntemle içerik, dönemin dini, ilmi ve sosyo-kültürel şartları muvacehesinde karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Akıl, Vahiy, Bilgi, Marifetullah, Sorumluluk.

¹ Çukurova Ün., İlahiyat Fak., ORCID ID: 0000-0001-7937-1901, 01sadiker@gmail.com
Araştırma Makalesi/Research Article, Geliş Tarihi/Received: 14/09/2023–Kabul Tarihi/Accepted: 09/10/2023

ONE THEOLOGY, THREE INTERPRETATIONS: DIFFERENT APPROACHES TO ABŪ HANĪFA'S STATEMENT ON THE KNOWLEDGE OF THE GOD

Assist. Prof. Omer SADIKER

ABSTRACT

Abū Hanīfah's (d. 150) statement which emphasizes the human factor in the responsibility for the knowledge of the God, "One who observes the creation of the heavens, the earth and himself has no excuse for not knowing his God" has been one of the most important discourses in the tradition of Islamic thought. The statement has been quoted in different versions in the literature of Kalam and Fiqh while remaining faithful to the content. In this study, the place of the aforementioned saying in theology, how it is brought up in the context of which issues, and what kind of evidence and discourse power it has in discussions are examined in three different sects (Mu'tazilites, Samarkand Hanafites, Bukhara Hanafites) by comparative method. From this point of view, it has been tried to determine how the words of an influential figure in Islamic thought are subjected to different evaluations and ultimately to different results according to context, addressee and orientation, and to analyze the possible reasons for this. Some of them supposedly used the existing meaning of the text as evidence without resorting to any interpretation, and by utilizing the power of the discourse, it is concluded that they used it as a means of rejecting the views of the opponents while strengthening their own approach. Others resorted to tawil by adding words to the text and emphasized that the intention of the saying was beyond the content of the text and that their approach was not contrary to Abū Hanīfa's discourse. In this study on the science of Kalam, the method of "deepening on the subject" was used and the content was evaluated comparatively in the light of the religious, scientific and socio-cultural conditions of the period.

Keywords: Kalam, Reason, Revelation, Knowledge, Marifatullah, Responsibility.

GİRİŞ

Ebû Hanîfe'nin kelam ve fıkıh geleneğinde sahip olduğu konum bilinmektedir. İslâm külliyyatının erken dönem eserlerini vermiş, yetiştirdiği öğrenciler ile de bugüne kadar ilmi varlığını sürdürmüştür. Onun kişiliği siyasî camiayı da etkisi altına almış hem Emevîler hem de Abbâsîler döneminde makam verilmesine rağmen politikalarını tasvip etmediği için kabul etmemiştir. Dönemin siyasetçilerinin siyasî konularını güçlendirmek için teklifler getirdiklerinin farkında olmuş, ret tavrını göstermekten çekinmemiştir. Hayatta iken etkili biri olan Ebû Hanîfe vefatından sonra da eserleri, öğrencileri ve görüşleri ile bu etkisini sürdürmüştür. İslam düşünce ekollerinin Ebû Hanîfe'nin görüşüne müracaat ettiği ya da düşüncelerini onunla desteklediği belli başlı sözlerden biri de kelam ilminin temel konularından biri olan *marifetullah* ile ilgili "Gökleri, yeri, kendini, ve rabbinin diğer yarattıklarının hikmetini gören için yaratıcısını bilmemekte hiç kimse için özür söz konusu değildir." ve "Allah, resul göndermese dahi doğrusu insanlara akıllarını kullanarak O'nu bilmeleri vacip olurdu" sözüdür.

Bu makalenin amacı, varyantlarıyla birlikte sözlerin Ebû Hanîfe'ye nispetini ortaya koymanın yanı sıra kelâmî konularda ekollerini nasıl etkilediğini açıklamaktır. Ayrıca etki alanı sebebiyle ekollerin sözü kendi görüşleriyle irtibatlandırmakta nasıl araç olarak kullandıklarını yansıtmaktır. Bu minvalde sözün kullanıldığı konular olması itibarıyla tartışma (a) aklın eşitliği ve çeşitliliği ile (b) aklın Allâh'ın bilinmesine kaynaklığı merkezinde ele alınmıştır.

1. SÖZÜN MAHİYETİ VE EBÛ HANİFE'YE NİSBETİ

Ebû Hanîfe'ye nispet edilen “Yaratıcıyı bilmek/bilmemek hususunda özür söz konusu değildir” sözü kaynaklarda farklı varyantları ile geçmektedir. Günümüze ulaşan kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla söz, öğrencileri hem Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) hem de Ebû Yusuf (ö. 182/798) kanalıyla bize ulaşmıştır.

Söz, Takiyyüdin İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) *Der'ü teâruzi'l-akl ve'n-nakl'i*, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî'nin (ö. 730/1330) *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Uşûli'l-Pezdevî*,² İbn Emir Hâc'm (ö. 879/1474) *et-Takrîr ve't-tahbîr*³ ve Emir Padişah'm (ö. 987/1579) *Teysîrû't-Tahrîr*⁴ kitaplarında Hâkim eş-Şehîd'in *el-Müntekâ* adlı eseri kaynak gösterilerek aktarılmaktadır. Tamamında da Ebû Hanîfe'nin iki öğrencisine dayandırılmaktadır. Selefî, Hanefî ve Şafîî alimler tarafından nakledilmesi sebebiyle sözün Ebû Hanîfe'ye nispetinde bir ihtilaf olmadığı açıktır.

Sâmânîler dönemi vezirlerinden olan Hâkim eş-Şehîd, 334/945 yılında vefat etmiş Hanefî fakihidir. Sözün yer aldığı metinler içerisinde en erken dönemlisi budur. Fakat Hâkim eş-Şehîd'in *el-Müntekâ* adlı eseri yaygınlaşmamış ve zamanla kaybolmuştur.⁵ Bununla beraber birçok alimin varlığından haberdar olması sebebiyle sözün en erken yer aldığı kaynağın Hâkim eş-Şehîd'in *el-Müntekâ*'sı olduğunu söyleyebiliriz.

Hâkim eş-Şehîd'in *el-Müntekâ*'sandan aktarılan şekliyle sözün metni kronolojik olarak kaynaklarda şöyledir:

Derü teâruzi'l-akl ve'n-nakl ve Keşfü'l-Esrar'da:

“لا عذر لأحد في الجهل بخالقه لما يرى من خلق السموات والأرض وخلق نفسه وسائر خلق ربه / Gökleri, yeri, kendini, ve rabbinin diğer yarattıklarını gören için yaratıcısını bilmemekte hiç kimse için özür söz konusu değildir.”

² Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Uşûli'l-Pezdevî*, tkh. Abdullah Mahmut Muhammed Ömer, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, 4/331.

³ Muhammed b. Muhammed b. Emir Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, thk. Abdullah Mahmut Muhammed Ömer, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999, 3/236.

⁴ Muhammed Enîn b. Mahmûd Emir Padişâh, *Teysîrû't-Tahrîr*, I-IV, Mekke: Dâru'l-Bâz, ts., 2/152.

⁵ Beşir Gözübenli, “Hâkim eş-Şehîd”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, 195.

*et-Takrîr ve 't-tahbîr ve Teysîrû 't-tahrîr'*de:

“لا عذر لأحد في الجهل بخالقه لما يرى من خلق السموات والأرض وخلق نفسه” / Gökleri, yeri, ve kendi yaratılışını gören için yaratıcısını bilmemekte hiç kimse için özür söz konusu değildir.”

Bu dört eserde de Ebû Hanîfe'nin sözü, Hâkim eş-Şehîd'in *el-Müntekâ* adlı eserinde geçmektedir şeklinde rivayet edilmiştir. *et-Tahrîr* ve *Teysîrû 't-tahrîr'*de önceki metinlerde cümlenin sonunda geçen “*rabbinin diğer yarattıkları*” kısmı yer almamaktadır.

Sözün Hâkim eş-Şehîd'den sonra geçtiği erken tarihli kitap *Takvîmü 'l-edille'*dir. *Takvîmü 'l-edille* yaklaşık olarak Hâkim'den bir asır sonra 430/1039 yılında vefat eden Hanefî fıkıhçısı, Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin eseridir. Debûsî, hilâf ilmini sistematik bir şekilde inceleyen ilk hukukçudur. Ebû'l-Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089) ve Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090) ile birlikte Hanefî fıkıh usulünün üç kurucusundan biri kabul edilir.⁶ *Takvîmü 'l-edille'*de sözün metni şu şekildedir:

“يحكى عن أبي حنيفة رضي الله عنه أنه قال: لا عذر لأحد في الجهل بالخالق، لما يرى في العالم من آثار الخلق” / Ebû Hanîfe'den rivayet olduğuna göre o şöyle demiştir: “Evrendeki yaratılma alametlerini gören için yaratıcıyı bilmemekte hiç kimse için mazeret söz konusu değildir.”⁷ Burada Debûsî'nin sözü manaya sadık kalarak rivayet ettiği anlaşılmaktadır. Zira daha önceki tarihli metinlerde açıkça dile getirilen evrendeki hikmetlere yönelik alametler burada öz ve kısa bir şekilde yer almıştır. Söz *Takvîmü 'l-Edille'*de aklın dini esaslara hüccet olması başlığı altında ele alınmıştır.

Şafîî kelmacı olarak bilinen Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî'nin (ö. 489/1096) *Ḳavâṭi 'u 'l-edille fi 'l-uşûl* adlı eserinde de Ebû Hanîfe'nin sözüne yer verilmiştir. Söz bu eserde şöyle geçmektedir:

“ويحكى عن أبي حنيفة أنه قال: لا عذر لأحد في الجهل بالخالق لما يرى في العالم من آثار الخلق” / Ebû Hanîfe'den hikaye olduğuna göre o şöyle söylemiştir; “Evrendeki yaratılma alametlerini gören için yaratıcıyı bilmemede hiç kimse adına mazeret söz konusu değildir.” Sözün Debûsî'de geçtiği gibi aktarıldığı görülmektedir. Sem'ânî'nin Debûsî'nin eserlerine ulaşmış olması muhtemeldir. Kaldı ki *el-İşṭilâm fi 'l-hilâf beyne 'l-imâmeyn eş-Şâfi'î ve Ebî Hanîfe* adlı eserinin Debûsî'nin *el-Esrâr*'ına cevap olarak yazdığı kaydedilmektedir.⁸ Bu da Debûsî'nin eserlerine ulaşmış olma ihtimalini güçlendirmektedir.

⁶ Ahmet Akgündüz, “Debûsî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, 9/66.

⁷ Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ, *Takvîmü 'l-edille fi 'l-uşûl*, thk. Halil Muhyiddin el-Mîs, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001, 433.

⁸ Abdullah Aygün, “Sem'ânî Ebû'l-Muzaffer”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, 9/66, 36/463-464.

Ebû Hanîfe'nin sözünün geçtiği erken dönem eserlerinden biri de Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin (ö. 460/1068'den sonra) *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*'idir. Sâlimî'nin vefat tarihi kesin olarak bilinmese de çalışmalarda ortaya konulan tespitler üzerinden bu sözü en geç beşinci yüzyılın başlarında söylemiş olmalıdır.⁹ 460'lı yıllarda öğrenci olduğu bilgisi kesindir. Öğrenci iken *et-Temhîd*'i kaleme aldığı ve bu söze söze temas ettiği düşünülemez. O yüzden Debûsî'den sonra söylemiş olma ihtimali göz önüne alınarak bu sıralamada verilmiştir. Sözün metni şöyledir:

“ Ebû Hanîfe'den rivayet olduğuna göre o şöyle söylemiştir: *Akıl sahibi için yaratıcıyı bilmekten [geri durmak adına] hiçbir mazeret söz konusu değildir.*” Burada geri durmak kelimesi [] köşeli ayraç içine alınmıştır. Zira metinde “geride durmak” bu şekilde doğrudan geçmemektedir. Fakat bu mana عن/ an cer harfinden anlaşılmaktadır. An kelimesi bulunduğu yere bu'd/uzaklaşma¹⁰ anlamı vermektedir. Başka bir harf yerine an kelimesinin tercih edilmesinde “bilmekte mazur olmak şöyle dursun, bilmeye yönelik girişimden geri durması dahi mazur değildir” anlamı çıkarılabilir. Sâlimî'nin Ebû Hanîfe'nin sözünü mana olarak aktardığı aşikardır. Kronolojik açıdan daha önceki kaynaklarda “لا عذر لأحد” *lâ uzre li ehadin hiç kimse için* şeklinde nefiden sonra nekrenin gelmesiyle vurgulanan genelleme¹¹ anlamının burada an harfi cerriyle karşılandığı söylenebilir. Ayrıca sözün ikinci kısmı olan mazereti olmamanın kimlere yönelik olduğu bilgisine (... Gökleri, yeri, ve kendi yaratılışını gören için...) de yer verilmemiştir.¹² Fakat ikinci kısımda temas edilen anlam esasen akıl sahibi olmaya ve akıl yürütmeye işaret etmektedir. Bu anlam Sâlimî'nin metnindeki *li'l-âkıl* kelimesinden anlaşılmaktadır. Bu durumda Sâlimî'nin önceki varyantlardaki ikinci cümleyi karşılamak maksadıyla hem de icaz yoluyla *li'l-âkıl* tercih ettiği söylenebilir. Metinde dikkat çeken birkaç unsur daha bulunmaktadır. Şöyle ki önceki metinlerde yüce Allâh'ı ifade için *hâlik* kelimesi kullanılmışken; burada estetik yaratmayı öne çıkaran *sâni'* kelimesi tercih edilmiştir. Ayrıca önceki metinlerde “cehil bi'l-hâlik” terkihi başka bir ifadeyle *yaratıcının bilinmemesi* ifadesi burada “marifeti's-Sâni'” yani *yaratıcının bilinmesi* terkibine tahvil olmuştur. Akıl ve marifetin bir arada kullanılması, yaratıcının akıl yoluyla bilinmesine yönelik vurguyu ön plana çıkarmaktadır.

Söz, Sâlimî'den sonra 539/1144 yılında vefat eden Hanefî alimi Alâaddin Semerkandî'nin *Mizânü'l-Usûl fî netâici'l-ukûl*'ünde yer almaktadır. *Mizânü'l-Usûl*'de sözün metni şu şekildedir:

⁹ Doğum ve vefat tarihi hakkında detaylı bilgi için bkz. Ömer Sadıker, *Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin Kelam Anlayışı* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, ss. 17-19.

¹⁰ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî, *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyeti İbn Mâlik*, Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1979, 3/43.

¹¹ İbn Ebî'l-Hadîd, Ebû Hâmid Abdülhamîd b. Hibetillâh, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, I-XXI, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1996, 8/115. Belağat kuralına göre bir nekre isem menfilik ifade eden bir kelimeden sonra gelir ise umum/genelleme ifade eder. “Mâ câeni ehadün” örneği “bana bir kimse gelmedi” değil “bana hiç kimse gelmedi” anlamına gelir. Aslında bir kimse gelmemiş ise hiç kimse gelmemiştir.

¹² Ebû Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*, thk. Ömür Türkmen. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017, 52.

“لا عذر لأحد بالجهل بالله تعالى بما يرى من خلق السماوات والأرض وما يرى من خلق نفسه” / Gökleri, yeri ve kendi yaratılışını görmesi sebebiyle Yüce Allah’ı bilmemekte hiç kimse için özür söz konusu değildir.”¹³ Semerkandî, bu eserinde sözü Hâkim eş-Şehîd’in *el-Müntekâ* adlı kitabından aldığını belirtmektedir. Bu metinde diğerlerine nazaran dikkat çeken unsur, Tanrı’yu ifade sadedinde onun yaratıcılığını ön plana çıkaran halk ve sun‘ kelimeleri yerine, O’nun özel adı olan Allâh isminin tercih edilmesidir.

Alâaddin Semerkandî’den sonra söz, 587/1191 yılında vefat eden Hanefî alimi Alâaddin Kâsânî’nin *Bedâ’i’u’s-sanâ’i’ fi tertîbi’s-şerâ’i’* adlı eserinde geçmektedir. *Bedâ’i’u’s-sanâ’i’ fi tertîbi’s-şerâ’i’* de sözün metni şu şekildedir:¹⁴

“لا عذر لأحد من الخلق في جهله معرفة خالقه؛ لأن الواجب على جميع الخلق معرفة الرب - سبحانه وتعالى - وتوحيده؛ لما “ / Hiçbir insan için yaratıcının bilinmesine yönelik cehalette mazeret söz konusu değildir. Zira göklerin, yerin, kendisinin ve bütün yaratılmışların nasıl yaratıldığını gördüğü için bütün insanlara vacip olan Rabbi’ni ve onun birliğini bilmektir.” Kâsânî’nin tercih ettiği metin önceki varyantlarda yer alan inceliklerin büyük oranda bir arada toplandığı versiyon olarak görülebilir.

Altıncı asırdan sonra da söz farklı konularda genellikle Hâkim eş-Şehîd’in naklettiği şekli ile nakledilmiştir. Fakat mazeretin kimlere olmayacağını ifade eden “lîmâ yerâ” ile başlayan ikinci cümle, muhtevaya sadık kalmakla beraber kısmi farklılıklar göstermiştir. Nitekim Sem‘ânî’de:

“لما يرى من آثار الخلق... / Evrendeki yaratılma alametlerini gören için...”;

İbn Teymiyye¹⁵ ile, Abdülaziz el-Buhârî’nin¹⁶ eserlerinde ise: “لما يرى من خلق السماوات ... / Gökleri, yeryüzünü, kendini ve rabbinin diğer yaratıklarını gören için ...” şeklinde nakledilmiştir.

İkinci cümlenin kurgusunda dönemin ilmî karakterini yansıtan metinler de vardır. Bunlara Sadettin Tefâtânî (ö. 792/1390) ve Osmanlı alimi Molla Fenârî örnek verilebilir. Tefâtânî, Şerhu’t-Telvîh ‘ale’t-Tavzîh¹⁷ eserinde Molla Fenârî (ö. 834/1431) de *Fusûlü’l-bedâ’i’*’nde¹⁸ “لا عذر لأحد في الجهل بخالقه لما يرى في الأفق والأنفس” / ... Âfâk ve enfüsteki hikmetleri gören için...” şeklinde aktarmıştır.

¹³ Ebû Bekr Alâaddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Mizânü’l-usûl fi netâici’l-’ukûl*, thk. M. Zekî Abdülber, Matâbi’u’d-Devha’l-Hadîsiyye, Devha 1984, 192.

¹⁴ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes‘ûd el-Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-sanâ’i’ fi tertîbi’s-şerâ’i’*, I-VII, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1986, 7/132.

¹⁵ Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Der’u te’ârûzi’l-’akl ve’n-nakl*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim, I-X, Riyad: Câmi’atü’l-İmâm Muhammed bin Su‘ûd,1991, 9/62.

¹⁶ Abdülaziz Buhârî, *Keşfü’l-esrâr fi şerhi’l-Uşûli’l-Pezdevî*, 4/331.

¹⁷ Sa’düddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn et-Tefâtânî, *Şerhu’t-Telvîh ‘ale’t-Tavzîh li-metni’t-Tenkîh fi usûli’l-fık*, thk. Zekerıyyâ Umeyrât, I-II, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1996, 2/336.

¹⁸ Molla Fenârî, Muhammed b. Hamza (ö. 834), *Füsûlü’l-Bedâ’i’ fi Usûli’s-Şerâ’i’*, Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2006, I, 182

Buradaki kelimeler isbat-ı vacibin iki kısmına işaret olarak yorumlanabilir. İslam âlimleri Kur'ân ifadesi¹⁹ olan bu kavramlardan yola çıkarak Allah'ın varlığını ispat etmekte âfâkî ve enfûsî deliller şeklinde ayrıma gitmişlerdir. Kelamcılar âfâkî/dış dünya ile ilgili olan kozmolojik ve ontolojik delillere, mutasavvıflar ise enfûsî bir başka ifadeyle insanın iç dünyası ve ruh alemine yönelik psikolojik ve ahlâkî delillere ağırlık vermişlerdir.²⁰ Ebû Hanîfe'nin sözünde geçen *halk-ı nefsihî* / kendisinin yaratılması, enfûsî delile; gökler, yer ve diğer yaratılmışlar da âfâkî delillere işaret olarak yorumlanabilir.

Bahrululûm el-Leknevî (ö. 1225/1810) *Fevâtihu'r-rahamût* 'unda “لما يرى من الدلائل.../ gördüğü deliller karşısında”²¹ şeklinde herhangi detay vermeden genel bir ifade ile *deliller* şeklinde aktarmıştır.

İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) *Reddû'l-Muhtâr* adlı eserinde “لما يرى من خلق السموات والأرض.../ Gökleri, yeri ve kendinin yaratılmasını gören için yaratıcıyı bilmeme hususunda mazeret söz konusu değildir.”²² şeklinde geçmektedir.

Ebû Hanîfe'nin marifetullaha dair sözün ikinci kısmında kısmî farklılıklar olsa da ilk kısmı Sâlimî'nin dışında genel olarak aynı şekilde nakledilmiştir. Bütün cümlelerde ortak olan “Lâ uzre li ehadin” ifadesi de umum ifade etmektedir. Böylece hiçbir kimse için bu konunun istisnası yoktur anlamına gelir. Erken dönemden itibaren bu sözün Ebû Hanîfe'ye nispetine dair herhangi bir itiraz söz konusu olmamıştır. Selefi, Eş'arî, Mu'tezilî ve Hanefî alimler eserlerinde bu sözü Ebû Hanîfe'ye nispetle nakletmişlerdir.

Ebû Hanîfe'nin Allâh'ın bilinmesine yönelik ifadesinden maksadını perçinleştiren bir başka sözü de şöyledir: “وروي عنه أنه قال لو لم يبعث الله رسولا لوجب على الخلق معرفته بعقولهم” / Ebû Hanîfe'den rivayet olduğuna göre o şöyle söylemiştir: “Allah, resul göndermeseydi dahi insanlara akıllarını kullanarak O'nu bilmeleri vacip olurdu.”²³

¹⁹ Fussilet 41/53.

سُئِرِهِمْ أَيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَبَيِّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ / Kur'an'ın gerçek olduğu kendileri için apaçık belli oluncaya kadar onlara çevrelerinde ve kendilerinde bulunan kanıtlarımızı hep göstereceğiz. Rabbinin her şeye tanıklık etmesi (onlar için) yeterli değil midir?

²⁰ Metin Yurdağür, “Âfâkî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, 1/397.

²¹ Ebû'l-Ayyâş Muhammed Abdülalî Bahrululûm el-Leknevî, *Fevâtihu'r-rahamût fi şerhi Müsellemi's-sübût*, nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002, 1/25, 152; 2/553.

²² Muhammed Emîn b. Ömer İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenvîri'l-epsâr*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mu'avvaz, I-XII, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003, 6/408.

²³ İbn Teymiyye, *Der'u te'ârûzi'l-'akl ve'n-nakl*, 9/62; Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Uşûli'l-Pezdevî*, 4/330; Ebû Abdullah Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *Bahru'l-muhît fi usûli'l-fikh*, nşr. Abdülkâdir Abdullah el-Ânî, I-VI, Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1992, 1/142; Ebû'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-fürûku'l-lüğaviyye*, nşr. Adnân Derviş-Muhammed el-Mısri, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998, 535; Ebû'l-Feyz Muhammed b. Muhammed Murtażâ ez-Zebidî, *Ithâfî's-sâdeti'l-müttakîn bi-şerhi İhyâi 'ulûmi'd-dîn*, I-X, Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1994, 2/193. Bu söz (ö. 344/955) vefat tarihli Hanefî fakihî Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. İshâk eş-Şâşî'nin eserinde yer alıyor ise de (Ebû Ali Ahmed b. Muhammed eş-Şâşî, *Usûlü'l-Şâşî*, Beyrut; Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1982, 120) araştırmalarda bu eserin ona ait olmadığı tespit edilmiştir (Ali Pekcan, “Şâşî, Ebû Ali”, *DİA*, İstanbul: TDVY, 2010, 38/368) O yüzden erken dönem kaynağı

Söz birçok farklı âlimin eserinde Ebû Hanîfe'ye nispetle nakledilmiştir. Kelamî ve fikhî konularda bu iki söz bazen ayrı bazen de beraber zikredilerek sonuçlara varılmıştır.

Sözün kullanıldığı konular sistematik kelam açısından çalışmamızın diğer bölümlerini oluşturmaktadır. Dolayısıyla sözün, kelam ilminin hangi konularıyla ilgili serdedildiği tespit edilmiş ve aşağıdaki başlıklar müvacehesinde değerlendirilmiştir.

2. EŞİTLİK VE ÇEŞİTLİLİK YÖNÜYLE AKIL

Kelam ilminde akıl; tanımı, mahiyeti, çeşitleri, nakil ile ilişkisi, eşitliği ve çeşitliliği gibi yönleriyle inceleme konusu olmuştur. Bunun altında yatan sebeplerin başında aklın bilgi vasıtalarının üstünde olması yatmaktadır. Zira diğer bilgi kaynağı olan sağlam duyuların ve tecrübenin ulaştırdığı bilgileri sistematize eden, haberlerin güvenilirliğini test edip anlamlandıran akıldır.²⁴ Dolayısıyla akıl olmadan bilimsel bir gelişme olmadığı gibi akılla çelişen bir din ya da ideoloji de karşılık bulmayacaktır.²⁵ Bu sebeple İslam dininin esaslarının anlaşılması ve yorumlanmasında aklın çok önemli bir rolü vardır. Kelam kitapları dinin esaslarından önce akıl bahsini çeşitli yönleriyle ele almıştır. Bu bahislerden biri de insanın sorumluluğunun temel unsuru olan aklın her bir bireyde eşit mi ya da çeşitli mi olduğu sorusudur. Birçok açıdan tartışılan konu bazı kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin Allâh'ın bilinmesine yönelik sözü üzerinden değerlendirilmiştir. O yüzden biz de çalışmamızı bu bağlamda ele aldık.

Araştırmanın merkezinde Ebû Hanîfe'nin marifetullahaya yönelik “Gökleri, yeri, kendini ve rabbinin diğer yarattıklarındaki hikmeti gören için yaratıcısını bilmemekte hiç kimse için özür söz konusu değildir. Allah, resul göndermese idi bile doğrusu insanlara akıllarını kullanarak O'nu bilmeleri vacip olurdu.” iki sözü yatmaktadır.

Sözün iktibas edildiği ayrışma alanlarından biri aklın sınırı ile ilgilidir. Söz her ne kadar Allâh'ın bilinmesi ile ilgili olsa da Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd* adlı eserinde “*Aklın niteliği ve niceliği/ el-Kavlü'l-evvel fî künhi'l-akl ve kemiyetihî*” bahsinde²⁶ Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasındaki ayrışmada yer almaktadır. Tartışmanın odağında *insanların akılları eşit midir yoksa farklı mıdır?* sorusu yatmaktadır.

olmasına rağmen eser söz bağlamında metin içinde ayrıca inceleme konusu yapılmamıştır. Fakat sözün yer aldığı kaynaklar bu dipnotta belirtilmiştir.

²⁴ bkz. Tuğba Günel, *Nefs Fenomenolojisi*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2022, 247-252.

²⁵ Ramazan Altıntaş, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2003, 121.

²⁶ Sâlimî, *et-Temhîd*, 52.

Mu'tezile'ye göre adalet, va'd ve va'id esası iktizasınca insanların akılları eşit olmalıdır.²⁷ Çünkü Allâh vahyinde "Ey akıl sahipleri ibret alın." ayetiyle ibret almayı²⁸ ve "Şüphesiz bunda akıl sahipleri için çok ayetler vardır." ayetiyle de akıl yürütmeyi²⁹ emretmektedir. İnsanların akılları birbirinden farklı olursa herkesin aklının aynı olmaması sebebiyle kusurlu anlayışlara yol açar. Bu tarz bir farklılık sebebiyle insanların evrendeki ayetleri delil olarak kullanmaları ve onlardan ibret çıkarmaları da farklı olur. Oysa ibret alma ve akıl yürütme emir, her bireyi kuşatacak şekilde geneldir. Bu durumda herkesin aynı ibreti alabilmesi için hiçbir kimsenin akli, bir diğerinden farklı, ziyade ya da noksan olmamalıdır. Aksi durumda anlayıştaki ziyade ya da noksanlık, uygulamalarda ihmallere yol açar. İhmal de kaosa/karmaşaya neden olur.³⁰

et-Temhîd adlı eserinde Sâlimî, aklın eşitliği iddiasına Mu'tezilenin Ebû Hanîfe'nin "Yaratıcının bilinmesinde akıl sahibi için hiçbir mazeret söz konusu değildir." sözünü de delil olarak getirdiklerini ifade eder.³¹ Mu'tezilî yaklaşıma göre insanların akılları farklı olur ise bir kısım insanlar diğerlerine nispetle aklın noksan olması gerekir. Akli noksanlık sebebiyle o bazı insanlar Allâh'ı bilmekten geri kaldıkları için mazeret sahibi olması da icap eder. Oysa Ebû Hanîfe'nin söylemi böyle bir mazeretin olamayacağını sarahaten beyan etmektedir. Bu söz de aklın insanlarda eşit ve aynı seviyede olması gerektiğini ortaya koyar.

Aklın eşitliği ya da farklılığını kanıtlamada ayet ve hadislerden sonra kelimeler ve fıkıh kitaplarında Ebû Hanîfe'nin sözüne müracaat edilmesi, ilmî birikim ve güvenilirlikte sözün toplum muhayyilesindeki yerini ve değerini ortaya koymasından önemlidir.

Mu'tezile'nin aklın eşitliği görüşünü benimsemesinin altında *adalet*, *va'd-va'id* prensiplerinin yanında aslah anlayışının da yattığını eklemek gerekir. Zira ilahî hitab/vahyi anlamada insanların eşit olması insanların yararına, Mu'tezilî anlayışa göre insanların yararına olan bir durumun aslah prensibi gereği Allah tarafından yaratılması da zorunludur.³²

Aklın her bir insanda eşit seviyede bulunduğu görüşünün bütün Mu'tezilî âlimler tarafından savunulduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Nitekim erken dönem Mu'tezile âlimlerden Ebû'l-Hasan er-Rummânî (ö. 384) tefsirinde, "Akıl, şahitten gaibe akıl yürütmenin mümkün olduğu ilimdir.

²⁷ Ebû Ali el-Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, thk. Özkan Şimşek vd. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019, 84; ayrıca Mu'tezilî düşüncede adalet ve eylem ilişkisi için bkz. Hüseyin Maraz, *Mu'tezile'de Erdemli Arınma*, Ankara: Fecr Yayınları, 2023, 119-121.

²⁸ el-Haşr 59/2.

²⁹ Tâhâ 20/54.

³⁰ Sâlimî, *et-Temhîd*, 52; krş. İbn Sina, Ebu Ali el-Hüseyin b. Abdillâh b. el-Hasan b. Ali, *Ahvâlu'n Nefs*, thk: Ahmed Fuad el-Ehvani, Kahire: Daru İhyai'l Kütübi'l Arabiyye, 1371/1952, s. 69-70, Günel, *Nefs Fenomenolojisi*, 176-177.

³¹ Sâlimî, *et-Temhîd*, 52.

³² Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât ve maahû Uyûnü'l-mesâil ve'l-cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu vd., İstanbul: KURAMER, 2018, 261-262; Kâdiabdülcebbar, *Şerhul-usûli'l-hamse*, 216; *el-Muhtasarfi usûli'd-dîn*, San Francisco, ts. 232; *Müteşâbihü'l-Kur'ân*, Kahire: Dârü't-Türâs, ts. 2, 3, 78.

İnsanlar farklılıkları sebebiyle akıl yürütmede ayrışır. Akıl yürütmede daha muktedir oldukları için bazıları diğerlerinden daha akıllı olurlar.”³³ ifadesine yer vermektedir. Kâdî Abdulcabbar *el-Muğnî*’sinde ise³⁴ “... Bu durum bütün insanların akıl sahibi olmada eşit olmalarını gerektirir oysa aksi malumdur.” demektedir. Bu bağlamda Hanbelî fakihî Kelvezânî (ö. 510/1116) *et-Temhîd*’inde bir tepitte bulunmakta ve “Bize göre akıl artar ve eksilir... Eş’ariler ve Mu‘tezile bu konuda ayrılmışlardır. Onlar akıl bütün insanlarda bir şeydir, artmaz ve eksilmez.”³⁵ diyerek akıllı eşit görmeyenler olduğunu beyan etmektedir. Mu‘tezile’nin aklın eşitliğini savunduğunu söyleyenler arasında Sâlimî’nin yanında Pezdevî de yer almaktadır. Aynı bölgede yaşayan iki âlimin benzer şeyler söylemesi bize en azından Maverâünnehir bölgesinde aklın eşitliğini savunan Mu‘tezile kelâmcıları olduğu izlenimini vermiştir. Aklın eşitliği görüşünün Mu‘tezile prensiplerine aykırı bir durum olmaması da bu görüşümüzü desteklemektedir.

Mu‘tezile karşıtı yaklaşım Ehli Sünnet’ten gelmiştir. Ehli Sünnet, Mu‘tezile’nin de delil olarak kullandığı “*Ey akıl sahipleri ibret alın*”³⁶ ayetini iktibas etmiştir; fakat farklı bir yaklaşımla Mu‘tezile’den ayrı bir yorumda bulunmuşlardır. Buna göre, insanlarda bulunan aklın eşit seviyede olması, karşılaşılan olaylarda aynı türden ibret alınmasını gerektirmektedir. Bu durumda ise *ibret alın* şeklinde bir emir gelmesinin manası kalmazdı.³⁷ Zira emir tekvinî bir emir değil teklifî bir emirdir. Teklifî emirlerde insanlar yapıp etmelerinde irade ve tercihleri doğrultusunda özgürdürler. İnsanların aynı ibreti aldığı bir yerde onlara *ibret alın* denmesi abes olurdu. Bu aynı zamanda realiteyle de örtüşmemektedir. İbret alanlar kadar yaşananlardan ibret almayanlar da bulunmaktadır. Bu durum, insanların akıl ve idraklerinin artma ve eksilme yönünden birbirinden farklı olduğu sonucuna götürür.

Bazı Ehli Sünnet âlimleri, Ebû Hanîfe’nin sözünü yorumlamışlar ve konuya Mu‘tezile’nin yaklaşımına da paye verdikleri ortak bir çözüm geliştirmişlerdir. Bu düzlemde onlar mükellefiyet bağlamında göz önünde bulundurulacağı aklın iki yönü olduğuna dikkat çekmişlerdir. Birincisi *garîzî akıl* adı verdikleri yöndür. Garîzî akıl, insanlarda doğuştan var olan ve insanı diğer canlılardan ayıran aslî/fitrî akıldır. Buna *doğuştan akıl* da denmiştir.³⁸ İkincisi de doğuştan aklın öğrenme ve akıl yürütme sonucu kullanılmasıyla oluşan *müktesep/kazanılmış akıldır*.³⁹ İnsanlar ilahî vahye muhatap olma noktasında doğuştan akılda eşittir. Fakat *müktesep/kazanılmış akılda* farklı olabilirler. *Müktesep akılda* tecrübe, öğrenim, çevresel faktörler önemli rol oynadığı için bu tür aklın varacağı sonuçlar bireylerde farklılık gösterir.

³³ Arap dili ve belagati âlimi ve Mu‘tezile kelâmcısıdır. Ebû’l-Hasan Ali b. İsa b. Ali er-Rummânî, *Tefsîru Ebî’l-Hasan er-Rummânî*, Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2009, 120.

³⁴ Kâdî Abdulcabbar, *el-Muğnî fi Ebvabî’t-Tevhîd ve’l-Adl*, Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2012, XI, 372.

³⁵ Mahfuz b. Ahmed el-Hanbelî el-Kelvezânî, *et-Temhîd fi Usûli’l-Fıkıh*, nşr. Merkezü’l-Bahsi’l-İlmî, Mekke: Camiatü Ümmi’l-Kura, 1985, 1, 52.

³⁶ el-Haşr 59/2.

³⁷ Sâlimî, *et-Temhîd*, 53; Ebû’l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, I-XIII, Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1960, 1/406; Bahrululûm el-Leknevî, *Fevâtihu’r-rahâmût fi şerhi Müsellemi’s-sübût*, 1/25

³⁸ Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basri el-Mâverdî, *Edebü’d-Dünyâ ve’d-Dîn*, Beyrut: Daru İkra’, 1985, 8; Altıntaş, *İslâm Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, 151-152; Günal, *Nefs Fenomenolojisi*, 258, 267.

³⁹ Mâverdî, *Edebü’d-Dünyâ ve’d-Dîn*, 10; Kemalettin Ahmed Beyâzîzâde, *İşârâtü’l-Merâm*, Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2007, 62; Altıntaş, *İslâm Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, 159; Günal, *Nefs Fenomenolojisi*, 268.

Mu'tezile'nin insanların akılları eşittir, aralarında fark yoktur söylemiyle maksatları *doğuştun akıldır*. Ebû Hanîfe'nin “*Akıl sahiplerinin Allah'ı bilmede mazeretleri yoktur.*” sözüyle kastettiği akıl da bu *garîzî akıldır*. Temel edimlerden sonra insanların öğrenim, tecrübe ve çevresel faktörlerden etkilenmesi olağandır. Bu sebeple kazanım sahibi oldukları veriler farklılık gösterebilir. Bu bakımdan *müktesep akılda* farklılık mümkündür.⁴⁰

Mu'tezile ve Ehli Sünnet âlimleri akla yükledikleri misyonu naslar doğrultusunda yorumlayarak çıkarımlar elde ettikleri gibi iddialarını Ebû Hanîfe'nin sözü düzleminde de değerlendirmişlerdir. Mu'tezile, Ebû Hanîfe'nin Allâh'ın bilinmesine yönelik sözünü aklın eşitliğine delil olarak iktibas ederken, bazı Ehli Sünnet âlimleri bu yaklaşımın *garîzî akılla* sınırlandırılabilceğini belirtmiş, *müktesep/kazanılmış akıl* açısından insanların akli çeşitliliğinin geçerli olduğu iddiasını da sürdürmüştür. Bugün de İslâm dünyasında insanların doğuştan akılda eşit, kazanımlarında ise farklı ve çeşitli olduğu fikri hâkimdir.

3. ALLÂH'IN BİLİNMESİNE KAYNAKLIK ETMESİ AÇISINDAN AKLIN HÜCCİYYETİ

Hücciyet, hüccet kelimesinden türemiş bir isimdir. Hüccet, sözlükte delil ve burhan anlamlarına gelmektedir.⁴¹ Aklın hücciyeti ya da hüccet oluşu terakibi kelimeler ilminde daha çok “Allâh'ın bilinmesi” meselesini çağırır. Zira bilinmesi gerekenlerin başında Allâh'ın bilinmesi gelir. Terkip, harici bir unsurdan etkilenmeden insanın yaratıcısının bilgisine ulaşım ulaşamayacağı ele alan bir kelimeler problemini ifade eder. Problemin çerçevesinde hariciden etkilenmemiş insanı tanımlamak üzere de ıssız bir ada ya da dağ başında doğan/*şâhik*, bilgi kaynaklarından bağımsız bir şekilde ergenlik yaşama giren bir birey varsayılır. Bu bireyin yaratıcının varlığı ve birliğine nasıl ulaşması gerektiği ve bunun muhtemel sonuçları üzerinde değerlendirmelerde bulunulur. Değerlendirmelerin tesis edildiği söylemlerden biri de Ebû Hanîfe'nin “Gökleri, yeri, kendini ve rabbinin diğer yarattıklarını gören için yaratıcısını bilmemekte hiç kimse için özür söz konusu değildir. Allah, resul göndermese dahi doğrusu insanlara akıllarını kullanarak O'nu bilmeleri vacip olurdu.” sözüdür.

Kelimeler mezhepleri akla yükledikleri anlam doğrultusunda böyle bir kişiye yükümlülüğün nasıl terettüp edeceğine yönelik kanaatler ortaya koymuşlardır. Mu'tezile'ye göre Allâh'ın bilinmesi iktisâbî (kazanımla elde edilen) bir bilgidir.⁴²

⁴⁰ Sâlimî, *et-Temhîd*, 53.

⁴¹ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Darul'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2013, 2/24; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, 157.

⁴² Ebû Ali el-Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 85; Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013, 1/104 (Kâdı Abdülcebbar, Câhız ve Ebû Ali el-Esvârî dışındaki Basra Mu'tezile'sinin marifetullahın iktisabi olduğu kanaatini ifade eder. Câhız ve Ebû Ali el-Esvârî gibi bilginin zorunlu olduğunu iddia eden kelimecilere da “Ashâbu'l-maârif” adını verir.); Osman

Dolayısıyla onlar, ergenliğe girmiş birini akıl yürüterek iman etmekle yükümlü görürler. Ergen olduğu halde iman etmekten geri kalan, iman etmeyi ihmal eden ise sorumlu olur.⁴³ Zira aklın ontik varlığı, yaratıcının varlığı ve birliğinin bilinmesi ve iman edilmesi için kâfîdir. İman etmezler ise küfrü benimsememiş olsalar dahi zorunlu olan iman etmeyi ihmal ve terk etmeleri sebebiyle kâfir sayılırlar.⁴⁴ Alâaddin Semerkandî, Allâh'ın bilinmesinin iktisâbîliğini benimseyen Basra Mu'tezilesi'nin görüşünün de bu yönde olduğunu belirtir. Görüşlerinin Ebû Hanîfe'nin "Göklerin, yerin ve kendisinin yaratılışındaki hikmetleri gören için Allah'ı bilmemekte hiç kimse için özür söz konusu değildir." sözü doğrultusunda olduğunu ifade eder.⁴⁵

Ebû Hanîfe'nin "Göklerin, yerin ve kendisinin yaratılışındaki hikmetleri gören için Allah'ı bilmemekte hiç kimse için özür söz konusu değildir." sözü Irak Hanefileri ve Semerkand Hanefilerinde (Mâtürîdiler) doğrudan etkili olmuştur. Onlar, davet ulaşmayanların Allâh'a iman etmekle yükümlü olduklarını, iman arayışından geri kalıp ölmeleri halinde cehenneme, iman arayışına yönelmiş bir şekilde ölmeleri halinde ise cennete gireceklerini belirtmişlerdir.⁴⁶ Böylece sözde de vurgulandığı üzere Allâh'ın bilinmesinde akıl yürütmenin temel unsur olduğu açıkça dile getirilmiştir.

Mu'tezile ve Semerkand Hanefilerinin (Hanefi-Mâtürîdiler) tebliğ ulaşmayan kişilere aklen iman etmenin gerekliliği (hüküm) hususunda ortak bir kanaatte oldukları aşıkârdır. Fakat iman etmeyi zorunlu yapan kaynağın neliğinde, hükmün mûcibinde farklı düşünmektedirler. Mu'tezile'ye göre filleri insan nasıl yaratıyor ise iman etme hükmünü vacip kılan/mûcib da bizzat insanın aklıdır. Hanefi-Mâtürîdilere göre ise mûcib/vacib kılan Allâh'tır. Akıl ise alettir, sıradan bir sebeptir yoksa onu meydana getiren unsur değildir. Akıl bu süreçteki etkisi sınırlıdır ve mutlak değildir. Böylece konu düzleminde iki farklı yorum ortaya çıkmaktadır.⁴⁷

Burada üçüncü bir yaklaşım da Buhara Hanefilerine aittir. Onlar da görüşlerini diğer delillerin yanı sıra Ebû Hanîfe'nin söylemiyle de ilişkilendirirler. Buhârâ Hanefileri, Eş'arîler gibi tebliğ ulaşmayan bu kişileri akıl yürütmemeleri sebebiyle sorumlu tutmazlar. Çünkü iman etmenin sorumluluğu tebliğ ile mümkündür. Tebliğ ulaşmadığı müddetçe sorumlu olmazlar. Her halükarda iman etseler de etmeseler de cennete girerler.

Aydınlı, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018, 241-242.

⁴³ Kâdî Abdulcabbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 84; *el-Muğnî*, XI, 188; Sâlimî, *et-Temhîd*, 58, 60; Abdulkahir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002, 282; Sönmez, Vecihi, "İslâm Düşüncesinde Bilgi-İman İlişkisi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5/1, ss.229-247, 238-239, 2005.

⁴⁴ Ebû'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd es-Sâhib, *Kasîdetü's-Sahib b. Abbad fi Usûli'd-Din*, Bağdat: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1965, 38; Cafer b. Ahmed el-Mu'tezilî, *Şerhu Kasîdeti's-Sahib b. Abbad fi Usûli'd-Din*, Bağdat: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1965, 39-40; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XI, 188; *Tesbitü Delaili'n-Nübüvve*, nşr. Daru'l-Mustafa, Kahire: trs., I, 46; Altıntaş, *İslâm Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, 157-158; Hüseyin Maraz, *Mutezile'de Mükafat ve Cezayı Temellendirme Yöntemi (İstihkak Teorisi)*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017, 108.

⁴⁵ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl*, 192. Semerkandî bazı Bağdat Mu'tezilesi'nin Allâh'ın bilinmesinin zorunlu bilgiye dayandığı görüşünde olduğunu da sözlerine ekler. Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl*, 192.

⁴⁶ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl*, 192.

⁴⁷ Molla Fenârî, *Füsûlü'l-Bedâyi' fi Usûli'ş-Şerâi'*, I, 182; Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl*, 192.

Bu yaklaşım mezhep imamı Ebû Hanîfe'nin “Göklerin, yerin ve kendisinin yaratılışındaki hikmetleri gören için Allah'ı bilmemekte hiç kimse için özür söz konusu değildir.” sözüne aykırıdır. Fakat onlar bu söze “bi'setten sonra” kelimelerini ilave ederek tevil ederler. Bu durumda söz / لا عذر لأحد في الجهل بخالقه لما يرى من خلق السموات والأرض وخلق نفسه بعد البعثة / Göklerin, yerin ve kendisinin yaratılışındaki hikmetleri gören için vahiy geldikten sonra Allah'ı bilmemekte hiç kimse için özür söz konusu değildir” anlamına evrilir.

Cümleye kelime ilavesi ile oluşan anlam, Ebû Hanîfe'nin meşhur sözünü destekleyen “ لو / لم يبعث الله رسولا لوجب على الخلق معرفته بعقولهم Allah, resul göndermese dahi doğrusu insanlara akıllarını kullanarak O'nu bilmeleri vacip olurdu.” söylemine aykırılık teşkil eder. Böylece Ebû Hanîfe'ye ait iki söz arasında çelişkiye neden olur. Zira ilk söz, *vahiyden sonra* ilavesiyle vahyi şart haline getirir. Oysa destekleyici söz yorumu mahal bırakmayacak biçimde peygamber/vahiy olmadan da Allâh'ın bilinmesini zorunlu kılmayı ifade etmektedir. O yüzden Buhârâ Hanefileri tarafından destekleyen cümleye de “... / لو لم يبعث الله رسولا لوجب على الخلق معرفته بعقولهم على ما ينبغي” şeklinde “alâ mâ yenbağî” eklenerek ya da “le vecebe” “yenbeğî” anlamına tahvil edilerek vaciplik anlamı esnetilmiş ve uygun olmak anlamına tevil edilmiştir.⁴⁸

Üç görüşte de mezhepler düşüncelerini inşa etmekte ya da benimsemiş oldukları fikri onaylatmakta Ebû Hanîfe'nin sözüyle irtibatlandırmışlardır. Mu'tezile ve Mâtürîdîler Ebû Hanîfe'yi görüşlerinde inşa makamı görürken; Buhârâ Hanefileri açıkça aykırı olmaktan uzaklaşmak amacıyla sözü tevil etmek ihtiyacında olmuşlardır.

SONUÇ

“Göklerin, yerin ve kendisinin yaratılışındaki hikmetleri gören için Allah'ı bilmemekte hiç kimse için özür söz konusu değildir.” ve “Allah, resul göndermese idi bile doğrusu insanlara akıllarını kullanarak O'nu bilmeleri vacip olurdu.” ibareleri, Mâtürîdî, Eş'arî, Mu'tezilî ve Selefî alimler tarafından ortak bir metin ile nakledilmesi sebebiyle Ebû Hanîfe'ye aidiyyetinde ihtilafın olmadığı bir sözdür. Bazı sözler, sahibinin ait olduğu ekol içinde olduğu kadar muhitini aşıp muhaliflerini de etki altına alır. Ebû Hanîfe'nin marifetullaha yönelik sözleri bu minvalde değerlendirilecek kelâmî söylemlerden biridir. Ekollerin söz üzerine yaptıkları değerlendirmelere bakıldığında her bir mezhebin, sözü kendi kelâmî âidiyyeti nahiyesinden yorumlamaya çalıştıkları görülür. Yaklaşımlarında akıl yürütmeyi merkeze alan Mu'tezile ve Mâtürîdîler mûcibin kaynağında ayrışsalar da sözü Allâh'ın bilinmesinde iddialarını desteklemek üzere kullanmışlardır. Buhârâ Hanefileri ise uygun kelimeler ilave ederek anlama ve yorumlama biçimlerini değiştirmişlerdir. Ekollerde ortak nokta, etki alanı sebebiyle iddialarını onaylamak ya da açıkça aykırı düşmemek adına sözü tevil ederek yaklaşımlarına araç olarak kullanmalarıdır.

⁴⁸ İbn Hümâm, Kemaleddin, *et-Tahrîr fi Usûli'l-Fıkhi'l-Camii beyne Istilâhayi'l-Hanefiyye ve's-Şafîyye*, Mısır: Mustafa el-Babi el-Halebi mat., 1351, 224-225; İbn Emir Hâc, *et-Tahrîr ve't-tahbîr*, 3/236; Emîr Pâdişâh, *Teysîrû't-Tahrîr*, 2/152; İbn Abidin, *Reddû'l-Muhtar*, 3/185.

KAYNAKÇA

- Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî. Keşfü'l-esrâr fi şerhi Uşûli'l-Pezdevî. tkh. Abdullah Mahmut Muhammed Ömer, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Akgündüz, Ahmet. "Debûsî", Diyanet İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Altıntaş, Ramazan. İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Aydın, Osman. Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Aygün, Abdullah. "Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer". Diyanet İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Bağdâdî, Abdulkahir. Usûlü'd-dîn. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002, 282;
- Bahrululûm el-Leknevî, Ebü'l-Ayyaş Muhammed Abdülaî. Fevâtihu'r-rahamût fi şerhi Müsellemi's-sübût. nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Beyâzizâde, Kemalettin Ahmed. İşârâtü'l-merâm. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Cafer b. Ahmed el-Mu'tezilî. Şerhu Kasîdeti's-Sahib b. Abbad fi usûli'd-din. Bağdat: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1965.
- Cübbâî, Ebû Alî. Kitâbü'l-Makâlât, tkh. Özkan Şimşek vd. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer. Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh. nşr. Hafîl Muhyiddîn el-Mîs, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Emîr Pâdişâh, Muhammed Emîn b. Mahmûd. Teysîrüt-Tahrîr. I-IV, Mekke: Dâru'l-Bâz, ts.
- Gözübenli, Beşir. "Hâkim eş-Şehîd". Diyanet İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Günel, Tuğba. Nefs Fenomenolojisi. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2022.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer. Reddül-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenvîri'l-ebsâr. tkh. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mu'avvaz, I-XII, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- İbn Ebî'l-Hadîd, Ebû Hâmid Abdülhamîd b. Hibetillâh. Şerhu Nehci'l-belâğa. tkh. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, I-XXI, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1996.
- İbn Emîr Hâc, Muhammed b. Muhammed. et-Takrîr ve't-tahbîr. tkh. Abdullah Mahmut Muhammed Ömer, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali. Fethü'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî, I-XIII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1960.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdüllâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh el-Ensârî. Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyeti İbn Mâlik. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1979.
- İbn Hümâm, Kemalettin. et-Tahrîr fi Usûli'l-Fikhi'l-Camii beyne Istilâhayi'l-Hanefiyye ve's-Şafîyye. Mısır: Mustafa el-Babi el-Halebi mat., 1351.
- İbn Manzur. Lisânü'l-Arab. Beyrut: Darul-Kütübi'l-İlmiyye, 2013.
- İbn Sina, Ebu Ali el-Hüseyn b. Abdillâh b. el-Hasan b. Ali. Ahvâlu'n-nefs. tkh: Ahmed Fuad el-Ehvani, Kahire: Daru İhyai'l Kütübi'l Arabiyye, 1371/1952.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm. Der'ü te'ârûzi'l-'akl ve'n-nakl. tkh. Muhammed Reşâd Sâlim, I-X, Riyad: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed bin Su'ûd, 1991.
- İbrahim Mustafa vd. el-Mu'cemü'l-vasît. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ka'bî, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî. Kitâbü'l-Makâlât ve maahû Uyûnü'l-mesâil ve'l-cevâbât. tkh. Hüseyin Hansu vd., İstanbul: KURAMER, 2018.
- Kâdî Abdulcabbar. el-Muğnî fi ebvabi't-tevhîd ve'l-adl. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.

- Kâdî Abdülcebbar. el-Muhtasar fi usûli'd-dîn. San Francisco, ts.
- Kâdî Abdülcebbar. Müteşâbihü'l-Kur'ân. Kâhire: Dârü't-Türâs, ts.
- Kâdî Abdülcebbar. Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi. çvr. İlyas Çelebi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kâdî Abdülcebbar. Tesbitü delaili'n-nübüvve. Kahire: Daru'l-Mustafa, trs.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'. I-VII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Kefevî, Ebü'l-Bekâ. el-Külliyât mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-fürûku'l-lügaviyye. nşr. Adnân Dervîş-Muhammed el-Misrî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Kelvezânî, Mahfuz b. Ahmed el-Hanbelî. et-Temhîd fi usûli'l-fikh. nşr. Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî, Mekke: Camiatü Ümmi'l-Kura, 1985.
- Maraz, Hüseyin. Mu'tezile'de Erdemli Arınma. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Maraz, Hüseyin. Mutezile'de Mükafât ve Cezayı Temellendirme Yöntemi (İstihkak Teorisi). İstanbul: Endülüs Yay., 2017.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basri. Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn. Beyrut: Daru İkra', 1985.
- Molla Fenârî, Muhammed b. Hamza. Füsûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâi'. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Pekcan, Ali. "Şâşi, Ebû Ali", Diyanet İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Pezdevî, Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Ali b. Muhammed b. Hüseyin. Usûlü'l-Pezdevî (Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl). Karaçi, Mir Muhammed Kütüphanesi, trs.
- Rummânî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsa b. Ali. Tefsîru Ebî'l-Hasan er-Rummânî. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Sadiker, Ömer. Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin kelimeler anlayışı. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Sâhib b. Abbâd Ebü'l-Kâsım İsmâîl. Kasidetü's-Sahib b. Abbâd fi Usûli'd-Din. Bağdat: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1965.
- Sâlimî, Ebû Şekûr. et-Temhîd fi beyânî't-tevhîd. thk. Ömür Türkmen. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Şâşi, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed. Usûlü's-Şâşi. Beyrut; Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1982.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. Kavâtü'u'l-edille fi'l-usûl. thk. Muhammed Hasan Heyto, I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Semerkindî, Ebû Bekr Alâaddin Muhammed b. Ahmed. Mîzânü'l-usûl fi netâici'l-'ukûl. thk. M. Zekî Abdülber, Devha: Matâbi'u'd-Devha'l-Hadîsiyye, 1984.
- Sönmez, Vecihi. "İslâm Düşüncesinde Bilgi-İman İlişkisi". Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi. 5/1, ss. 229-247, 238-239, 2005.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn. Şerhu't-Telvîh 'ale't-Tavzîh li-metni't-Tenkîh fi usûli'l-fikh. thk. Zekeriyâ Umeyrât, I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Yurdagür, Metin. "Âfâki". Diyanet İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed Murtazâ. İthâfî's-sâdeti'l-müttaqîn bi-şerhi İhyâi 'ulûmi'd-dîn. I-X, Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1994.
- Zerkeşi, Ebû Abdullah Muhammed b. Bahâdır. Bahru'l-muhîd fi usûli'l-fikh. nşr. Abdülkâdir Abdullah el-Ânî, I-VI, Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüni'l-İslâmiyye, 1992.